

ISTORINĖ KARTOGRAFIJA: LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS URBANISTIKOS ISTORIJOS ŠALTINIS

Tomas Čelkis

VILNIAUS UNIVERSITETO ISTORIJOS FAKULTETAS

Universiteto g. 7, LT-01513 Vilnius

pastas.tc@gmail.com

Straipsnyje pristatomi XVI–XIX a. rankraštiniai kartografiniai šaltiniai, kuriuose fiksuota nemažai informacijos, aktualios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) architektūros ir urbanistikos istorijos tyrimams. Šie šaltiniai Lietuvos mokslo apyvarčioje naudoti ribotai ir tyrėjų dar tik atrandami. Straipsnio tikslas – atskleisti LDK rankraštinų kartografinių šaltinių reikšmę urbanistikos ir architektūros istorijos tyrimuose. Pristatoma šaltinių kilmė, patikimumo laipsnis. Aptariamas jų turinys išryškinant fiksuotos informacijos universalumą ir aktualumą.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, kartografija, istorinė geografija, architektūra, urbanistika.

Bene svarbiausi LDK urbanistikos ir architektūros istorijos pažinimo šaltiniai yra iki šių dienų išlikę paveldo objektai. Jų tyrimai leidžia mokslininkams kalbėti apie kunigaikštystės teritorijos užstatymą, architektūros dinamiką. Apie tai nemažai duomenų teikia ir archeologų atidengti pastatų fragmentai¹. Tokiais atvejais tyrėjai, interpretuodami rastų objektų liekanas, neretai remiasi išlikusiomis ne itin gausiomis analogijomis. Kai kurių LDK laikų pastatų vaizdiniai fiksuoti istorinėje ikonogra-

fijoje. Tačiau pastebėtina, kad joje vyrauja miestų architektūra, dažniausiai mūrinė. Dėl to net gali klaidingai pasirodyti, jog LDK buvo itin paplitęs mūras, priešingai, absoliuti dauguma pastatų, ypač provincijoje, buvo mediniai². LDK miesteliai buvo agrarinio pobūdžio ir panašūs į kaimus, dauguma jų gyventojų vertėsi žemdirbyste, o amatais – vienas kitas³.

¹ Žr. Valdas Vainilaitis, „XVI–XVII a. mediniai pastatai Lietuvos Respublikos Prezidentūros teritorijoje pagal archeologijos tyrimų duomenis“, in: *Kultūros paminklai*, 2000, Vilnius: Savastis, Nr. 7, p. 98–108; Valdas Vainilaitis, Oksana Valionienė, „Rekonstrukcijos šiuolaikinėje tradicionalistinėje architektūroje ir archeologijoje“, in: *Miestų praeitis*, t. 1, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2004, p. 81–124.

² Žr. Izidorius Butkevičius, *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*, Vilnius: Mintis, 1971; Dalė Puodžiukienė, „Tradicinės architektūros ponų namų raida XVI–XVII amžiais“, in: *Liaudies kultūra*, Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2001, Nr. 3 (78), p. 8–9, 15.

³ Deimantas Karvelis, *Radvilų Biržų kunigaikštystės visuomenė ir jos komunikacija 1589–1655 m.*: Daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas, Humanitariniai mokslai, Istorija (05H), Kaunas, 2009, p. 146–154 (saugoma: Lietuvos

Suprantama, jog bėgant amžiams medinė architektūra kur kas greičiau nei mūrinė keitė savo veidą. Daugiausia informacijos apie LDK provincijų urbanistinę panoramą ir struktūrą teikia rašytiniai šaltiniai. XVI a. buvo pradėti rengti išsamūs kaimų, gyvenviečių, dvarų ir miestelių inventoriniai aprašai⁴. Nors šie duomenys gana detalūs, bet jie negali pateikti viso pastatų ir jų išsidėstymo reginio. Mokslininkams tenka remtis vaizduote ir mėginti, kuo realistiškiau rekonstruoti objektą arba jų visumą. Neretai tyrėjai turi nuspėti galimą pastatų išsidėstymą vienas kito atžvilgiu arba užstatymo tankį. Sprendžiant šias problemas itin pasitarnauja lokalių teritorijų rankraštiniai žemėlapiai ir žemių planai – LDK kartografiniai šaltiniai.

Reikia atskirti rankraštinius kartografinius dokumentus nuo spausdintinių LDK žemėlapių. Kol kas Lietuvos istorinės kartografijos tyrimuose dominuoja ir geriausiai žinomi spausdintiniai. Bene populiariausias ir daugiausia nagrinėtas yra 1613 m. Mikalojaus Kristupo Radvilos iniciatyva parengtas žemėlapis⁵. Tuo tarpu ran-

kraštinius kartografinius šaltinius mokslininkai dar tik atranda⁶. Skirtumas tarp jų tas, kad spausdintiniai kartografiniai šaltiniai dokumentuoja itin plačias teritorijas (išskyrus spausdintinius panoraminius miestų žemėlapius). Dėl to juose pateikta informacija yra labiau schematiška, architektūros objektai vaizduoti retai, o jei ir vaizduoti, tai neperteikiant tikro jų vaizdo, tik bendrus akcentus. Tuo tarpu rankraštiniai žemėlapiai ir planai vaizduoja nedidelio ploto teritorijas. Jų užsakovai pagei-daudavo, o žemėlapių autoriai stengdavosi įtikinti ne itin raštingiems bajorams, kad parengtų brėžinių turinys būtų kuo lengviau atpažįstamas ir perskaitomas. Todėl dažnu atveju siekta žemėlapiuose perteikti kuo realistiškiau lokalių erdvę reprezentuojančius architektūros objektus ir bendrą urbanistinį kraštovaizdį. Kitaip tariant, juose buvo privalu nupiešti vietines „įžmybes“.

LDK urbanistikos istorijos tyrimuose, pavyzdžiui, fundamentaliuose Algimanto Miškinio darbuose, rankraštiniai kartografiniai šaltiniai naudoti, bet gana ribotai⁷. Kai kuriais atvejais šiuos šaltinius pasitelkia ir LDK

nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LNB RS), f. 132-478); Jerzy Ochmański, „W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku“, in: *Studia historica. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958, p. 229–294; Федор Иванович Леонтович, „Сельские ремесленники в Литовско-Русском государстве“, in: *Варшавские университетские известия*, Варшава, 1897, t. 4, 5; 1898, t. 2, 3.

⁴ Žr. Konstantinas Jablonskis, *Istorija ir jos šaltiniai*, sudarė ir spaudai parengė Vytautas Merkys, Vilnius: Mokslas, 1979, p. 297–302; Dalė Puodžiukienė, „Istoriniai šaltiniai XVI a. – XX a. pradžios medinės dvarų sodybų architektūros tyrinėjimuose“, in: *Acta academiae artium Vilmensis*, Vilnius, 2009, t. 55: *Lietuvos dvarai: kultūros paveldo tyrinėjimai*, p. 77–101.

⁵ Žr. Karol Buczek, *Dzieje kartografii Polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1963, p. 47–51; Vaclovas Chomskis, *1613 m. Lietuvos žemėlapis. Jo analizė ir vertinimas Lietuvos kartografinio vaizdo raidoje*, Vilnius: Vilniaus universiteto

leidykla, 2004; David Woodward, *The History of Cartography*, Vol. 3: *Cartography in the European Renaissance*, Part 2, Chicago: The University of Chicago Press, 2007, p. 1840–1842.

⁶ Pavyzdžiui: *Žvilgsnis į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę iš paukščio skrydžio (Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriaus fondai). Bird's-eye view of the Grand Duchy of Lithuania (Funds of the Manuscript Department of Vilnius University Library)* (toliau – *Žvilgsnis į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę*), parengė / prepared by Tomas Čelkis, Valentina Karpova-Čelkienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015.

⁷ Algimantas Miškinis, *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės*, t. 1: *Užnemunės miestai ir miesteliai*, Vilnius: Savastis, 1999; t. 2: *Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai*, kn. I, Vilnius: Savastis, 2002; t. 2: *Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai*, kn. II, Vilnius: Savastis, 2005; t. 3: *Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai*, kn. I, Vilnius: Savastis, 2004; t. 3: *Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai*, kn. II, Vilnius: Savastis, 2007; t. 4: *Vidurio Lietuvos miestai ir miesteliai*, Vilnius: Savastis, 2009.

architektūros paveldo tyrinėtojai⁸. Pavienių jų panaudos atvejų galima rasti įvairiuose tekstuose. Tačiau bendras kontekstas liudija, kad jie Lietuvoje mokslo apyvartoje dar tik atrandami. Kartais susidaro įspūdis, jog į juos žvelgiama daugiau kaip į puošmeną ar iliustracijas. Užsienyje mokslininkai panašiai juos vertino iki XX a. antros pusės, o vėliau įsitvirtino tendencija senąją kartografiją laikyti aktualiu ir universaliu tyrimų objektu, turinčiu svarų empirinį svorį⁹.

Šiuo atveju kaip tik ir norima parodyti minėtų šaltinių teikiamos informacijos vertę. Todėl straipsnyje keliamas tikslas – atskleisti LDK rankraštinų kartografinių šaltinių reikšmę urbanistikos ir architektūros istorijos tyrimuose. Kartu tai suponuoja šio darbo tyrimo objektą. Jį įgyvendinant sprendžiami keli uždaviniai. Pirmiausia apžvelgiama kartografinių šaltinių kilmė – prigimtis, kuri parodo jų kaip informacijos šaltinio patikimumo laipsnį. Toliau pereinama prie kartografinių šaltinių turinio analizės, išryškinant aktualią informaciją LDK architektūros ir urbanistikos istorijos tyrimams.

LDK RANKRAŠTINIŲ KARTOGRAFINIŲ ŠALTINIŲ KILMĖ

Mokslininkams LDK rankraščiniai kartografiniai šaltiniai nėra absoliuti naujiena, bet tyrimuose jais remiamasi ribotai. Menką dėmesį veikiausiai lėmė tai, kad jų labai nedaug publikuota, nors Lietuvos ir užsienio atminties saugojimo institucijose jų galima rasti nemažai¹⁰.

XVI–XIX a. LDK rankraštinų kartografinių dokumentų atsiradimo priežastis buvo praktinė. XVI a. plėtėsi rašytinių dokumentų vertė¹¹. Gyventojai jais siekė įtvirtinti turėtos nuosavybės teisę. Tą liudija ir 1529 m. Pirmajame Lietuvos Statute randama norma, jog iškilus būtinybei, teisme kaip įrodymai pateikti rašytiniai dokumentai buvo vertingesni ir patikimesni nei žmonių liudijimai žodžiu¹². Todėl juridškai dokumentuojant nekilnojamąjį turtą – žemės nuosavybę, siekta ne tik ją aprašyti, kartu rūpintis papildomai nubraižyti planus arba žemėlapius. Juose fiksuota žemėvalda, dvarai ir kaimai, detalai vaizduotos žemių valdų ribos ir riboženkliai. Šie

⁸ Saulius Sarcevičius, „Vaitkuškio rūmai“, in: *Kultūros paminklai*, Vilnius: Savastis, 1995, Nr. 2, p. 39–55; Valdas Vainilaitis, „XVI–XVII a. mediniai pastatai Lietuvos Respublikos Prezidentūros teritorijoje pagal archeologijos tyrimų duomenis“, p. 98–100; Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė, „Nauji duomenys apie Kauno vienuolynų pastatus“, in: *Kultūros paminklai*, Vilnius: Savastis, 2001, Nr. 8, p. 184–190; Vilma Karvelytė-Balbierienė, „Kruonio miestelio urbanistikos ir architektūros paveldo tyrimai“, in: *Kultūros paminklai*, Vilnius: Savastis, 2009, Nr. 14, p. 60–81; Indrė Baliulytė, „Musninkų (Musninkėlių) buvusio dvaro raida, arba Musninkėlių II dvaro susiformavimas“, in: *Kultūros paminklai*, Vilnius: Savastis, 2013, Nr. 17, p. 74–81; Indrė Kačinskaitė, „LDK barokinio dvaro sodyba: istorinio vaizdo retrospekcija“, in: *Kultūros paminklai*, Vilnius: Savastis, 2015, Nr. 19, p. 35–56.

⁹ Žr. David Wood, „Review: The History of Topographical Maps: Symbols, Pictures and Surveys. P. D. A. Harvey. Thames and Hudson, New York, 1980“, in: *Cartographica*, 17 (3), University of Toronto Press, 1980, p. 130–133.

¹⁰ Rankraštinų kartografinių publikacijų, pvz.: Karol Łopatecki, Wojciech Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, t. 1–2, Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2011; *Lietuvos XVII–XIX a. pradžios ikonografijos ir kartografijos šaltiniai Švedijoje*, parengė Ernestas Vasiliauskas, Gintautas Zabiela, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2013; *Žvilgsnis į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę*. Pagrindiniai Lietuvos archyvų kartografinių dokumentų fondai: Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – VUBRS), f. 23; Mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 229; Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 525.

¹¹ Žr. Raimonda Ragauskienė, *Dingę istorijoje. XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos privatūs archyvai*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2016, p. 45–73.

¹² *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstas senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, t. 2, d. 1, parengė Stanislovas Lazutka, Irena Valikonytė, Edvardas Gudavičius ir kt., Vilnius: Mintis, 1991, 8 skyrius, 4 straipsnis, p. 220–222.

1. XVIII a. LDK matininkas, iliustracija 1767 m.

Kražių kolegijoje užrašytuose aritmetikos ir geometrijos kurso konspektuose, in: VUB RS, f. 3-6812

Eighteenth-century land surveyor
of the Grand Duchy of Lithuania, 1767

dokumentai išplito XVIII a. antroje pusėje. Tiesa, jų rengimas kainavo labai brangiai, todėl užsisakyti galėjo ne kiekvienas.

Kartografinių brėžinių ant popieriaus formatas buvo įvairus. Itin didelių žemėlapių popieriniai lakštai klijuoti ant drobės ir vynioti į ritinius. XVI–XVII a. jų autoriais buvo savamoksliai matininkai, o išimtiniais atvejais specialiai samdyti kartografai, dažniausiai svetimšaliai¹³.

¹³ Apie matininkus XVI a. žr. Zofia Drozd, „Miernicy po pomiarze włócznej w Wielkim Księstwie Litewskim w Drugiej połowie XVI wieku“, in: *Litvano-Slavica Posnaniensia*, t. 13, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2008, p. 37–68.

XVII a. LDK tokių darbų imdavosi samdyti karo inžinieriai, kaip antai Juzefas Naronovičius-Naronskis¹⁴. Apie žemėlapių braižytojus XVIII a. informacijos turime daugiau, nes tuo metu valstybės žemės teismų darbuotojai – kamarninkai, geometrai, matininkai – skirti į kiekvieną pavietai ir vaivadiją¹⁵ [1 il.]. Matininkų žinios tikrintos LDK vyriausiosios mokyklos (Vilniaus universiteto) Fizikos mokslų kolegijoje, būdavo išduodami pažymėjimai, liudiję, kad matininkas išlaikė egzaminus, moka matavimų teoriją ir praktiką, sugeba piešti¹⁶.

1781 m. įsigaliojo Abiejų Tautų Respublikos (toliau – ATR) valdovo potvarkis. Pagal jį prisiekusiais matininkais galėjo būti tik baigę Edukacinės komisijos įsteigtas mokyklas ir po studijų gavę komisijos pažymėjimą, leidžiantį verstis šia profesija¹⁷. Minėtos mokyklos kurį laiką veikė ir po ATR padalijimų.

Kai kuriuos rankraštinius žemėlapius parengė išsilavinę vienuoliai arba dvasininkai, kurie dėstė šį mokslą kolegijose, o 1773 m. panaikinus Jėzuitų ordiną, dalis jų toliau liko dirbti pedagoginį darbą¹⁸. Be to, kai kurie žemėlapiai buvo nubraižyti mokinių praktikų metu.

¹⁴ Žr. Kazimierz Sawicki, „Inżynier Józef Naronowicz-Naronski (1610–1678)“, in: *Przegląd geodezyjny*, Nr. 8 (R. 38), Warszawa: Wydawnictwo Czasopism i Książek Technicznych „Sigma“, 1960, p. 301–306; Raimonda Ragauskienė, Deimantas Karvelis, 1645 m. *Juzefo Naronovičiaus-Naronskio Biržų kunigaikštystės žemėlapis: Radvilų valdos istorija ir kartografija*, Vilnius: Artila, 1997.

¹⁵ Kražių kolegijoje užrašyti aritmetikos ir geometrijos konspektai, 1767–1768, in: VUB RS, f. 3-681.

¹⁶ Žr. Algimantas Miškinis, Algirdas Baliulis, „Lietuvos miestų planai iki 1800 m.“, in: *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Urbanistika ir rajoninis planavimas*, t. 13, Vilnius: Mokslo, 1986, p. 113; Zigmantas Kiaupa, *Lietuvos istorija. Trumpasis XVIII amžius (1733–1795 m.)*, t. 7, d. 1, Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 102–103.

¹⁷ Žr. Rasa Butvilaitė, *Architektūros studijos Vilniaus universitete 1773–1832 metais*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009, p. 158–159.

¹⁸ Žr. *Žvilgsnis į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę*, p. 13.

Be siekio kartografiškai dokumentuoti žemėvaldą, nuo XVII a. rengti urbanistiniai žemėlapiai ir planai¹⁹. Jie atspindi miestų ir miestelių, jų apylinkių struktūrą, plėtros dinamiką, urbanistinį išplanavimą, kelių išsidėstymą. Juos jau rengė architektai²⁰. Šiai dokumentų grupei artimi gana gausūs vienuolynų kompleksų brėžiniai ir planai²¹. Vienuolynai neretai būdavo įkuriami miestuose ir miesteliuose, todėl vienuolių parengtuose brėžiniuose atsispindi ir urbanistinė aplinka.

Sudėtingiau pasakyti, kas rankraštinius žemėlapius braižė XIX a. pirmaisiais dešimtmečiais, po paskutiniojo ATR padalijimo. Žinoma, jog išsyk buvo palikta dalis ATR institucijų, kurios tęsė ligtolinę veiklą²². Todėl galima manyti, kad kurį laiką juos braižė tie patys specialistai.

XIX a. Rusijos imperijoje tvirtinosi logika, regis, Vakarų Europos pavyzdžiu, kad šalyje bene viskas turi būti suskaičiuota ir suvesta į statistikos duomenų lenteles. Siekta administraciškai suvienodinti kraštą. Todėl naujai užimtos teritorijos turėjo būti ne tik statistiškai aprašytos, bet ir kartografuotos²³. Rengti miestų žemėlapiai. Tuo metu kartografuojant kraštą užfiksuota daug realiųjų, kurios liudijo LDK laikų paveldą. Taip formavosi kartografinių šaltinių grupė, kuri reprezentuoja LDK teritoriją su tuo, kas joje buvo. Beveik visais atvejais jų prigimtį

lėmė praktinis siekis – įvairiais tikslais dokumentuoti tiek nekilnojamąjį turtą, tiek lokalias teritorijas. Dėl to kartografinių šaltinių informacija yra aukšto patikimumo.

KARTOGRAFINIAI ŠALTINIAI URBANISTIKOS IR ARCHITEKTŪROS ISTORIJOS TYRIMUOSE

Jeigu rašytiniai šaltiniai leidžia tyrėjui ryžtis rekonstruoti lokalias teritorijas urbanistinį vaizdinį, tai žemėlapis ir planas teikia paties amžininko perteiktą panoramą. Su tam tikromis išlygomis jie parodo, kiek ir kokių pastatų sudarė gyvenvietę, dvarą, miestelį ar miestą. Negana to, kartografiškai perteikdavo ir teritorijos reljefą, žymėdavo upes, ežerus, pelkes, miškų masyvus, net piešė išsiskiriančius medžius, didelius akmenis. Dalyje žemėlapių lokali erdvė išreikšta tarsi „paveikslas“.

Miestas

Mažai žinoma XVII–XVIII a. LDK rankraštinių kartografinių šaltinių, kuriuose būtų fiksuota miestų urbanistika. Kol kas bene geriausiai tyrėjams pasisekė atskleisti Vilniaus Lukiškių priemiesčio raidos atvejį²⁴. Pasitelkti ne tik rašytiniai, bet ir kartografiniai dokumentai – ankstyviausias 1646 m. Lukiškių planas. Bendra archyvinių šaltinių visuma rodo, kad daugiausia buvusių LDK miestų žemėlapių ir planų sukurta XIX amžiuje. Itin didelis įvairių rankraštinių kartografinių dokumentų palikimas yra 1801–1917 m. veikusios Vilniaus gubernijos braižyklos²⁵.

Šiuo atveju galima paminėti ankstyvą – 1701 m. Maskvoje sukurtą rankraštinį žemėlapi, kuriame daug ir

¹⁹ Žr. Algimantas Miškinis, Algirdas Baliulis, *op. cit.*, p. 98–141.

²⁰ *Ibid.*, p. 103; Troškūnų miestelio ir aplinkinių žemių planas, 1800, in: VUB RS, f. 23-50.

²¹ Pvz.: Vilniaus bernardinų vienuolyno planas, 1799, in: VUB RS, f. 23-58_1-7; Vilniaus bernardinų vienuolyno planas, 1800, in: VUB RS, f. 23-57_1-8.

²² Žr. Zenonas Petrauskas, „Lietuvos valdymo reorganizavimas 1794–1797 metais“, in: *Teisinių institutų raida Lietuvoje XIV–XIX*, ser. *Teisės istorijos studijos 2*, Vilnius: Mintis, 1981, p. 58–64.

²³ Žr. Sigitas Jegelevičius, „Aneksuotos Lietuvos valdymas Rusijos imperijoje“, in: *Lietuvos vidaus reikalų istorija*, Vilnius: Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerija, 2008, p. 124–141; Алексей Владимирович Постников, *Развитие картографии и вопросы использования старых карт*, Москва: Наука, 1985, p. 166–176.

²⁴ Žr. Vytautas Jogėla, Elmantas Meilus, Virgilijus Pugačiauskas, *Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV a. – XX a. pradžia)*, Vilnius: Diemedis, 2008.

²⁵ Žr. plačiau: Algirdas Gliožaitis, „Lietuvos administracinis skirstymas XIX ir XX a. Rusijos žemėlapiuose“, in: *Geodezija ir kartografija*, Vilnius: Technika, 2006, t. 32, Nr. 3, p. 1–7; *Lietuvos centrinio valstybinio istorijos archyvo fondų žinynas*, Vilnius: Mokslas, 1990, p. 33–196.

2. Polocko miestas ir apylinkės, 1701,
in: Российский государственный архив древних
актов, опис 1, Витебская губерния, Nr. 1

The city and environs of Polotsk, 1701

gana realistiškai pavaizduota LDK rusėniškų miestų²⁶. Svarbiausias jų bruožas yra tas, kad visi miestai turi aiškiai nupieštas sienas su bokštais ir vartais (vadinamą kremlių). Pavyzdžiui, siena juosia Polocką, jo centre pažymėta cerkvė ir pasaulietiniai pastatai, tuo tarpu nuošaliau miesto pavaizduotos kitos gyvenvietės [2 il.]. Žemėlapyje regimas miesto branduolio ir priemiesčių

²⁶ LDK rusėniškų teritorijų žemėlapis, 1701, in: Российский государственный архив древних актов, опис 1, Витебская губерния № 1 (Rusijos valstybinis senųjų aktų archyvas); apie kartografiją Maskvos valstybėje: Valerie Kivelson, *Cartographies of Tsardom. The Land and its meanings in seventeenth century Russia*, London: Cornell University Press, 2006.

santykis, liudijantis jo plėtros dinamiką. Neabejotina, kad įvairių archyvų saugyklose galima rasti ne vieną tokį informatyvų žemėlapi.

Istorinis kraštovaizdis

Svarbus LDK rankraštinės kartografijos bruožas tas, kad juose atsiskleidžia lokali urbanistinė visuma. Pavyzdžiui, tą liudija 1690 m. Vilniaus vienuolių jėzuitų valdų žemėlapis²⁷ [3 il.]. Regimas urbanistinis tinklas liudija teritorijos apgyvendinimo laipsnį, dvarų, kaimų, smuklių išsidėstymą, pažymėti keliai. Tokie dokumentai tyrėjams demonstruoja lokalių teritorijų „mikropasaulius“, kurių pėdsakai daugeliu atvejų dabar jau sunkiai aptinkami.

Vėlesnis pavyzdys gali būti senojo Troškūnų dvaro (Anykėių r.) 1801 m. planas²⁸ [4 il.]. Jame fiksuotas dvaro kompleksas, kuris iki mūsų dienų neišliko, nes Pirmojo pasaulinio karo metais sudegė, o vėliau jo vietoje buvo pastatytas kitas²⁹. Planas tyrėjams atskleidžia detalią senojo dvaro panoramą. Jo kompleksą sudarė gyvenamasis namas, koplyčia, plačiai išsidėstę ūkiniai pastatai, rūkykla, sodas, pažymėta net žąsų maudynių kūdra. Dokumento dešinėje yra lentelė, paaiškinanti pažymėtus objektus. Tokio pobūdžio šaltiniai leidžia archeologams, paveldo specialistams ir kitiems tyrinėtojams tiksliai lokalizuoti praeityje egzistavusių objektų buvimo vietas, ieškoti jų liekanų.

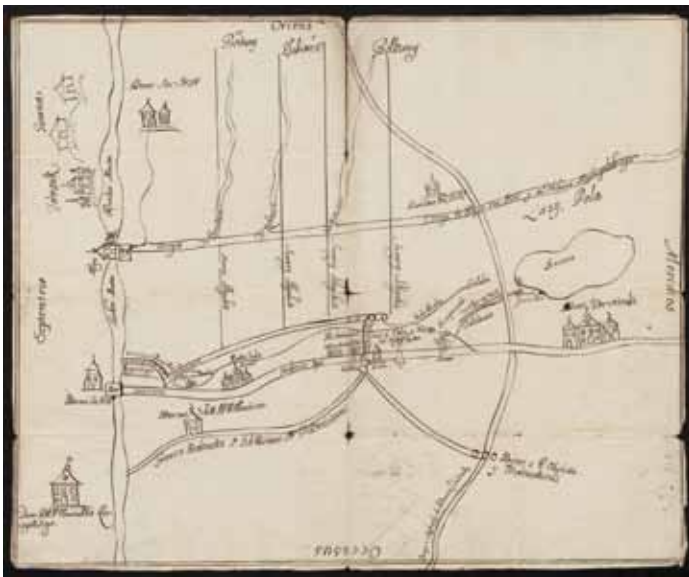
Dvarų pastatų kompleksas

Dvaras LDK buvo ūkinis centras. Todėl, kartografiškai dokumentuojant nekilnojamąjį turtą, neretai perteiktas ir pats dvaro komplekso vaizdinys. Šie duomenys

²⁷ Vilniaus jėzuitų valdų Maišiagalos apylinkėse žemėlapis, 1690, in: VUB RS, f. 13-81.

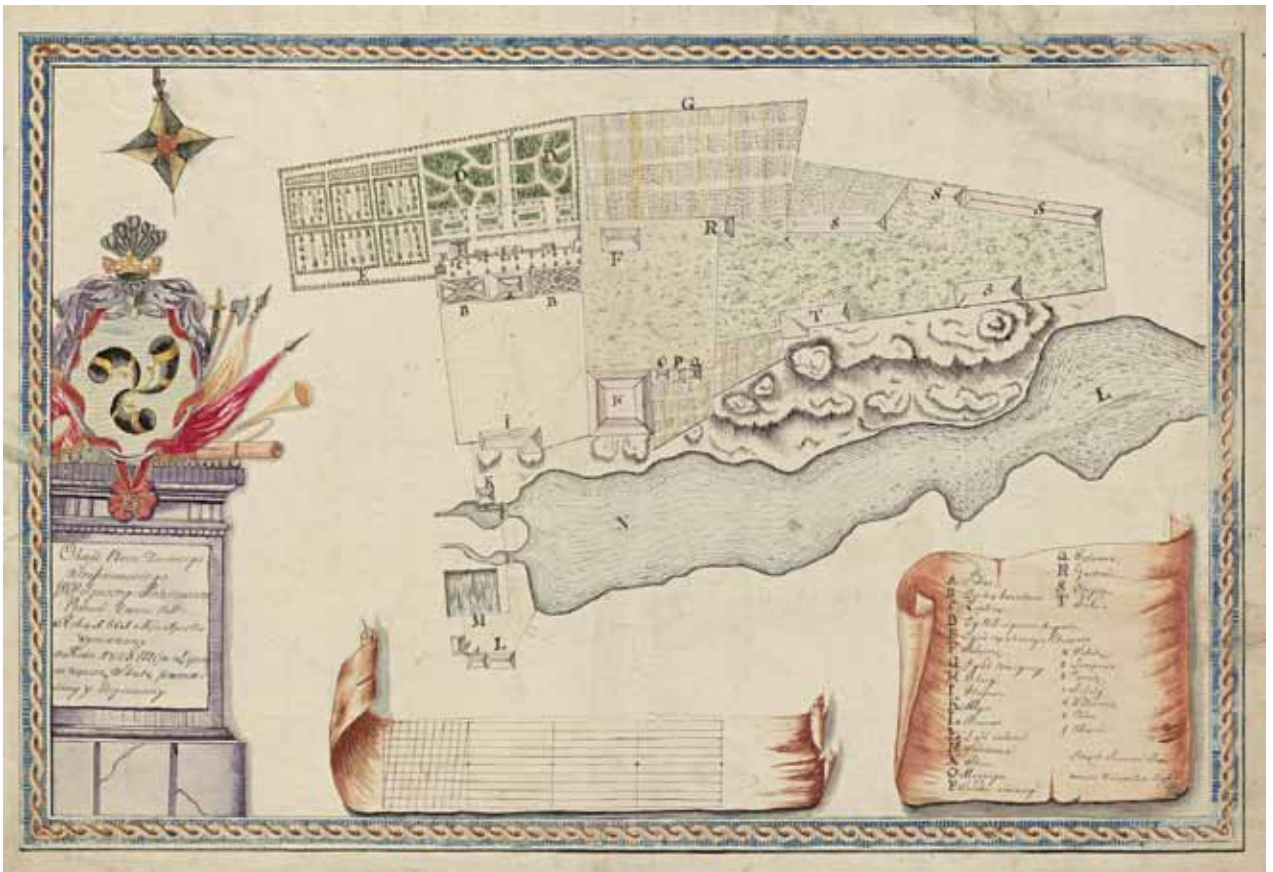
²⁸ Troškūnų (Anykėių r.) dvaro planas, 1801, in: VUB RS, f. 23-49.

²⁹ Žr. „Troškūnų dvaras“, [interaktyvus], [žiūrėta 2016-07-13], http://www.grazitumano.lt/wiki/index.php/Tro%C5%A1k%C5%ABn%C5%B3_dvaras; Aleksandra Zdanavičienė, *Troškūnai*, Troškūnai: Troškūnų žemiečių bendrija, 1996.

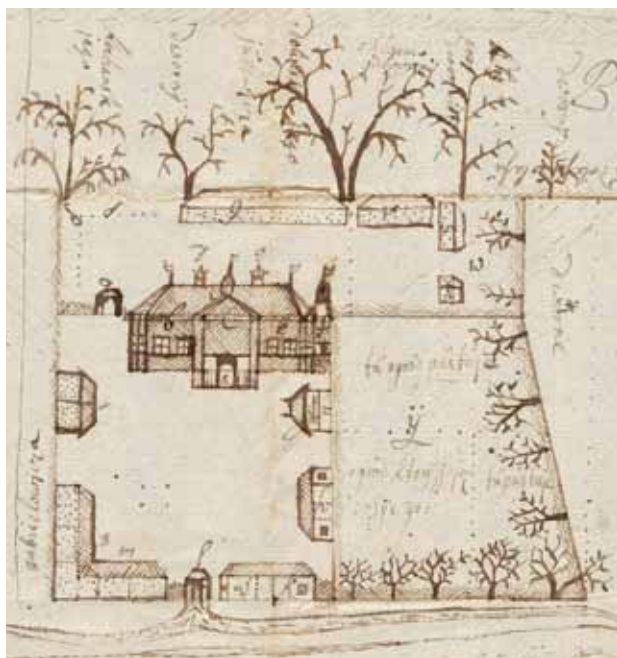
3. Vilniaus jėzuitų žemių valdų Maišiagaloje (Vilniaus r.) žemėlapis, 1690, in: VUB RS, f. 13-814

Map of the domains of the Vilnius Jesuits in Maišiagala (Vilnius district), 1690

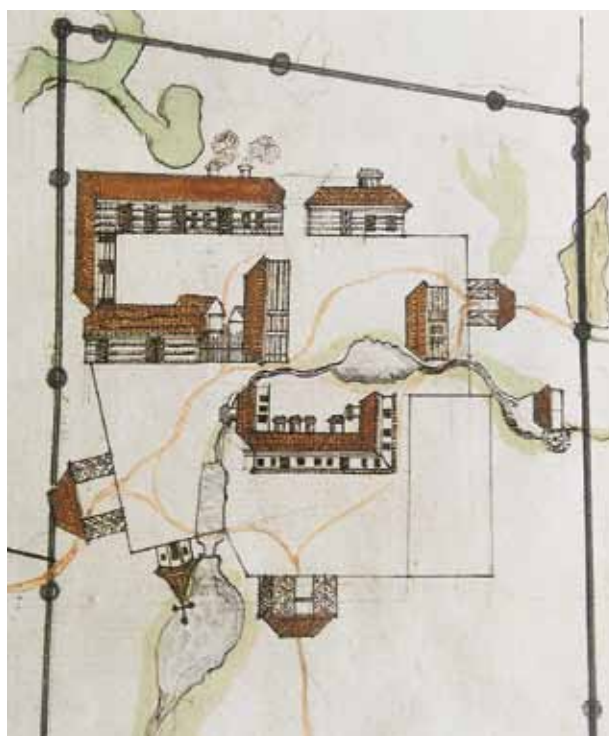
4. Troškūnų dvaro (Anykščių r.) planas, 1801, in: VUB RS, f. 23-49

Plan of the Troškūnai estate (Anykščiai district), 1801

5. Medekšių dvaro (Kėdainių r.) kompleksas, 1685,
in: VUB RS, f. 4-(A217) 17148-17150

Complex of the Medekšiai estate (Kėdainiai district),
1685

6. Kirsnos dvaras Gardino paviete, 1777,
in: LVIA SA, Nr. 4565, l. 22

Kirsna estate in the Grodno powiat, 1777

7. Mankovičių dvaras, buvęs Vitebsko sr.,
Baltarusijoje, 1628, in: VUB RS, f. 5-F124-31413_1

Mankovich estate formerly located in the Vitebsk
district, Belarus, 1628

tyrėjams turėtų būti itin vertingi, nes, išskyrus rašytinius šaltinius, apie jų architektūrą kitos informacijos yra labai mažai.

Inventoriai liudija, jog dvaro pastatų kompleksas galėjo turėti iki kelių kiemų ir net trisdešimt įvairių pastatų³⁰. Bene ankstyviausias yra 1685 m. Medekšių dvaro (buvusio Kėdainių r.) plane pateiktas pastatų komplekso vaizdinys³¹ [5 il.]. Kartografas nupiešė gyvenamąjį namą, kiemą, ūkinius pastatus, sodą, daržą ir kitus dvaro visumos elementus.

Daugiau dvarų architektūros istorijos subtilybių atsiranda XVIII a. kartografiniuose šaltiniuose. Antai 1777 m. Gardino pavieto žemių valdų inventoriaus žemėlapyje realistiškai pavaizduotas Kirsnos dvaro kompleksas³² [6 il.]. Regima medinio dvaro architektūra, išskirti varčiai, net pabrėžta pastatų durų stilistika.

Gyvenamasis dvaro namas

Kai kuriais atvejais kartografai nevengdavo juridinę galią turėjusiuose dokumentuose atskirai, stambiu planu nupiešti dvaro gyvenamojo namo pastato, vaizdžiai parodydami objekto architektūrą. Pavyzdžiui, raiškiai nupieštas 1628 m. Mankovičių dvaro gyvenamasis namas³³ [7 il.]. Tai dviejų aukštų ir tikriausiai mūrinis namas, pastatytas ant pamatų, su dideliu prieangiu, stačiu dvišlaičiu stogu. Mažiau realistiškai pavaizduotas 1690 m. piešinyje Karvio dvaras Maišiagalos apylinkėse³⁴ [8 il.].

³⁰ Žr. Neringa Dambrauskaitė, *Bajorų namų ūkis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a.*: Magistro darbas, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2012, p. 22–26 (saugoma: Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Senovės ir viduramžių istorijos katedroje).

³¹ Medekšių dvaro (Kėdainių r.) planas 1685 m. inventoriuje, in: VUB RS, f. 4-(A217) 17148-17150.

³² Kirsnos dvaro Gardino paviete planas, 1777, in: LVIA SA, Nr. 4565, l. 22.

³³ Medilo altarijai priklausiusio Siniakovo palivarko ir Mankovičių dvaro ribų brėžinys, 1628, in: VUB RS, f. 5-F124-31413_1.

³⁴ Vilniaus jėzuitų valdų Maišiagalos apylinkėse žemėlapis, 1690, in: VUB RS, f. 13-81.

8. Karvio dvaras prie Maišiagalos (Vilniaus r.), 1690, in: VUB RS, f. 13-81

Karvis estate near Maišiagala (Vilnius district), 1690

Tačiau visuminis vaizdas leidžia įtarti, jog tai mūrinis dviejų aukštų su bokšteliais pastatas, kuris priminė rūmus. Išreikšti platūs dvaro fasado laiptai. Keli kiti kartografinių dokumentų piešiniai vaizduoja XVII–XVIII a. Kuosinės dvaro (Vilniaus r.) gyvenamąjį namą³⁵ [9, 10 il.]. Tai akivaizdžiai mediniai pastatai, tikriausiai dengti šiaudais arba medinėmis skiedromis. Turėjo didelius prieangius ir laiptus.

Kartografiniuose šaltiniuose pavaizduoti architektūros objektai leidžia tyrėjams kalbėti ne tik apie jų išvaizdą, bet ir interpretuoti kai kurias detales. Pavyzdžiui, galima atkreipti dėmesį į tai, jog visais atvejais dvaro sudėties pastatai turi labai aiškiai nupieštą kaminą ar net kelis³⁶ [11 il.]. Tuo tarpu valstiečių namai visada vaizduoti be kaminų. Išties plano skaitytojui pastatų kaminai

³⁵ Vilniaus bazilijonų Gudžių valdos atribojimo nuo Šumsko dominikonų Kuosinės žemių žemėlapis, 1641 (kopija, 1787), in: VUB RS, f. 23-39; Vilniaus bazilijonų Gudžių ir Šumsko dominikonų Kuosinės valdų atribojimo žemėlapis, XVIII a. antra pusė, in: VUB RS, f. 23-40.

³⁶ Pavliušų palivarko, Pavliušų, Miževičių kaimų žemių ribų žemėlapis, 1760, in: VUB RS, f. 23-77.

9. Kuosinės (Vilniaus r.) dvaras žemėlapyje, 1641 (kopija, 1787), in: VUB RS, f. 23–39

Kuosinė estate (Vilnius district) on the map, 1641 (copy, 1787)

10. Kuosinės (Vilniaus r.) dvaras žemėlapyje, XVIII a. antra pusė, in: VUB RS, f. 23–40

Kuosinė estate (Vilnius district) on the map, second half 18th c.

11. Pavliuškę (Gardino sr., Baltarusija) palivarkas, dvaro pastatas su dideliu kaminu ir gatvinis kaimas, 1760, in: VUB RS, f. 23-7712

Pavlyushki folwark (Grodno district, Belarus), a manor building with a large chimney and a street-centered village, 1760

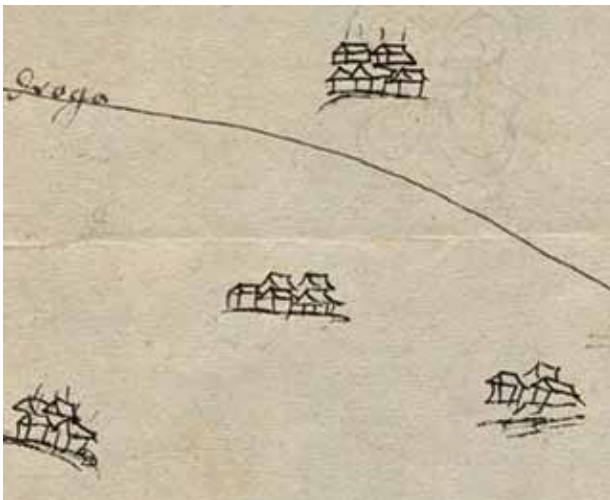
liudijo, kad tai šilti, švarūs ir nedūminiai namai. Skirtinai nei valstiečių trobelės, kuriose stovėjo dūminės krosnys. Jas kūrenant neretai laikytos atviros durys, sudarant skersvėjų, kad sparčiau ištrauktų dūmus ne tik per angą lubose, bet ir pro duris. Todėl trobose būdavo vėsu, o sienas padengdavo vis šviežių suodžių sluoksniu. Dėl tokių gyvenimo sąlygų gyventojai neretai apakdavo³⁷. Todėl piešiniuose sodybų kaminų akcentas sietas su švaros ir turto požymiu.

Dar viena detalė, į kurią atkreiptinas dėmesys, – langai. Pažymėtina, kad vaizduotų dvarų namai yra su sąlyginai dideliais langais. Tai taip pat turto rodiklis. Stiklas buvo labai brangus, o kartu ir lengvai dūžtantis³⁸. Todėl dideli langai reiškė, jog dvarininkas pasiturintis, gali įpirkti šią prekę ir leisti sau šviesą namuose. Priešingai, mažus valstiečių trobų langelius dengė užtempta kiaulės pūslė, drobė, įtrinta vašku, kartais riebaluotas popierius, pro kurį vos skverbėsi šviesa³⁹.

³⁷ Žr. XVI a. Georgo Brauno atlaso įrašą apie Vilnių: *Kraštas ir žmonės. Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašai (XIV–XIX a.)*, parengė Juozas Jurginis, Algirdas Šidlauskas, Vilnius: Mokslas, 1983, p. 78.

³⁸ Žr. Jonas Matusas, „Stiklas Lietuvos senovėje“, in: *Tautos praeitis*, t. 1, kn. 4, Chicago, 1962, p. 595–604.

³⁹ Žr. Neringa Dambrauskaitė, *op. cit.*, p. 31.

12. Kaimų išsidėstymas Palenkės (Lenkija) žemėlapyje, XVI a., in: VUB RS, f. 23–135

Arrangement of villages on the map of Podlasie (Poland), 16th c.

Kaimas

Kartografinių šaltinių autoriai šalia dvarų dažnai nupiešdavo ir kaimus. Tačiau jų vaizdavimo stilistikoje galima regėti skirtumą. Tai kaimai iki 1557 m. LDK Valakų reformos ir poreforminiai kaimai. Iki reformos teritorijoje jie buvo pasklidę padrikai ir neplaningai, tą atspindi kartografija⁴⁰ [12 il.]. Tuo tarpu po reformos kaimai pertvarkyti į gatvinius, o sodybos išrikiuotos eilėmis prie gatvės⁴¹ [13, 14 il.]. Kaimo sodybų namai dažniausiai

⁴⁰ LDK Palenkės žemėlapis, XVI a., in: VUB RS, f. 23–135; Kazys Šešelgis, Mečislovas Urbelis, *Maži padriki kaimai Lietuvos TSR nacionaliniame parke. Lietuvių liaudies architektūros paminklai*, t. 2, Vilnius: Mokslas, 1980.

⁴¹ Vilniaus bazilijonų Gudžių valdos atribojimo nuo Šumsko dominikonų Kuosinės žemių žemėlapis, 1641 (kopija, 1787), in: VUB RS, f. 23-39; Guostagalio kaimo (Pakruojo r.) valdų brėžinys, XIX a. pirmą pusę, in: VUB RS, f. 8-381. *Жр. Владимир Иванович Пичета, Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-Русском государстве*, Москва: Издательство Академии наук СССР, 1958, p. 183–483; Laura

13. Kuosinės (Vilniaus r.) gatvinis kaimas, 1641 (kopija, 1787), in: VUB RS, f. 23–39

Kuosinė street-centered village (Vilnius district), 1641 (copy, 1787)

14. Guostagalio (Pakruojo r.) gatvinis kaimas, XIX a. pirmą pusę, in: VUB RS, f. 8-381

Guostagalio street-centered village (Pakruojis district), 1st half 19th c.

turėjo dvišlaitį stogą, su vienu kitu mažu langu, nes taip taupyta šiluma. Namai beveik visada be kaminų, kas liudija apie skurdžias dūmines pirkias.

Prascevičiūtė, *Valakų reformos paveldas: tyrimų ir apsaugos problemos*: Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, Humanitariniai mokslai, Istorija (05 H), Vilnius, 2013 (saugoma: LNB RS, f. 132-6758).

15. Vandens malūnas ant Narevo upės Palenkėje (Lenkija), XVI a., in: VUB RS, f. 23-131

Watermill on the Narew River in Podlasie (Poland), 16th c.

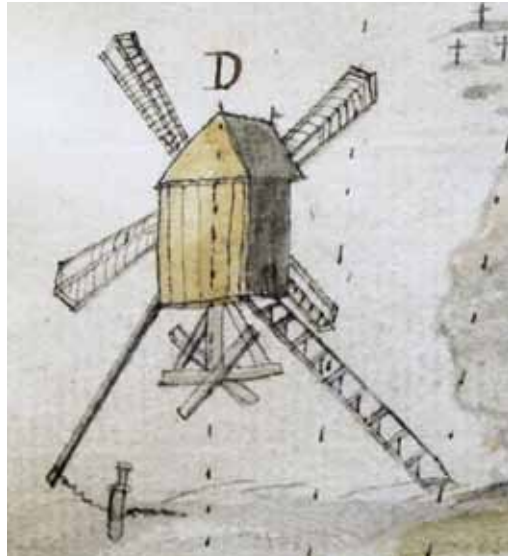
16. Malūnas ant Musės upės prie Maišiagalos (Vilniaus r.), 1690, in: VUB RS, f. 13-81

Watermill on the Musė River at Maišiagala (Vilnius district), 1690

17. Vėjo malūnas ant kalvos Nesvyžiaus apylinkėse (Baltarusija), 1768, in: VUB RS, f. 23-214

Watermill on a hill in the Nesvizh environs (Belarus), 1768

18. Vėjo malūnas, iliustracija 1767 m. Kražių kolegijoje užrašytuose aritmetikos ir geometrijos kurso konspektuose, in: VUB RS, f. 3-681

Watermill, illustration in the arithmetic and geometry notes made in the Kražiai college in 1767

Malūnai

Kartografiniuose šaltiniuose vaizduojant dvarų kompleksus į jų sudėtį pakliūdavo ir būdavo piešiami malūnai – to meto ekonominio gyvenimo atributas. Juose ne tik malti miltai, bet varyta degtinė, gamintas popierius ir parakas⁴². Kartografijoje šis pastatas vaizduotas ant upės kranto su vandens srovės sukamu ratu⁴³ [15, 16 il.]. Nors ir retai, bet žemėlapiuose pasitaiko pavaizduotų vėjo malūnų⁴⁴ [17, 18 il.].

Miestelis

Minėta, kad LDK miesteliai buvo agrarinio pobūdžio ir mažai kuo skyrėsi nuo kaimų. Pagrindinis jų miestietiškumo rodiklis buvo Magdeburgo teisė, amatininkų koncentracija ir tokie architektūriniai atributai kaip rotušė, turgaus aikštė ir bažnyčia. Kartografijoje miesteliai vaizduoti jau XVI amžiuje. Tačiau neretai juos žymėdavo tik simboliniai akcentai. Pavyzdžiui, piešiant miestelį vaizduoti pastatai su vienu ar keliais bokštais⁴⁵. Amžininkų supratimu, tai žymėjo rotušę arba bažnyčią⁴⁶ [19, 20 il.]. Išskirtiniais atvejais kartografas mėgindavo piešti detalesnį miestelio reginį. Pavyzdžiui, Skuodo atveju net

19. Goniondzo dvaras Palenkėje (Lenkija), XVI a., in: VUB RS, f. 23-131

Goniądz manor in Podlasie (Poland), 16th c.

⁴² Žr. Vacys Milius, „Žemaitijos vandens malūnai“, in: *Lietuvos etnologija*, t. 2: *Amatas ir kūryba*, sudarė Vacys Milius, Jantina Morkūnienė, Irma Šidiškienė, Vilnius: Pradai, 1997, p. 15–98; Bohdan Baranowski, *Polskie młynarstwo*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich - Wydawnictwo, 1977, p. 17–67.

⁴³ LDK Goniondzo dvaro Palenkėje žemėlapis, XVI a., in: VUB RS, f. 23-131; Vilniaus jėzuitų valdų Maišiagalos apylinkėse žemėlapis, 1690, in: VUB RS, f. 13-81.

⁴⁴ LDK Nesvyžiaus apylinkių žemėlapis, 1768, in: VUB RS, f. 23-214; Kražių kolegijoje užrašyti aritmetikos ir geometrijos kurso konspektai, 1767–1768, in: VUB RS, f. 3-681.

⁴⁵ Žr. *Žvilgsnis į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę*, p. 34–35.

⁴⁶ LDK Goniondzo dvaro Palenkėje žemėlapis, XVI a., in: VUB RS, f. 23-131; Baisogalos ir Čelkių dvarų žemių žemėlapis, 1753, in: VUB RS, f. 23-2.

20. Surviliškio miestelis (Kėdainių r.), 1753, in: VUB RS, f. 23-2

Town of Surviliškis (Kėdainiai district), 1753

21. Skuodas, 1768, in: VUB RS, f. 23-9

Town of Skuodas, 1768

23. Paparčių (Kaišiadorių r.) dominikonų vienuolynas, XVIII a. pab., in: VUB RS, f. 23-32

Paparčiai Dominican monastery (Kaišiadorys district), late 18th c.

22. Medininkų (Vilniaus r.) bažnyčia, 1641 (kopija, 1787), in: VUB RS, f. 23-39

Medininkai church (Vilnius district), 1641 (copy, 1787)

pasistengta perteikti numanomą panoraminį vaizdą⁴⁷ [21 il.]. XVIII a. pabaigoje ir XIX a. rankraštinėje kartografijoje plito planinis miestelių ir miestų vaizdavimas, didžiausią dėmesį skiriant pastatų išsidėstymui.

Bažnyčia ir vienuolynas

Kalbant apie miestelius, neišvengiamai tenka išskirti kartografijoje vaizduotus sakralinius objektus. Išties jie buvo miesto, miestelio ar bažnytkaimio puošmenos, kurias kartografai dažnai įkomponuodavo planuose ir žemėlapiuose. Vienais atvejais bažnyčios ir vienuolynai vaizduoti supaprastintai. XVII a. žemėlapyje matomas Medininkų bažnyčios piešinys⁴⁸ [22 il.]. Sunku pasakyti, kiek piešinys atitiko tuometinę realiją, bet yra tam tikras panašumas į šių dienų Medininkų bažnyčią. Kitas atvejis – nebeegzistuojantis Paparčių dominikonų vienuolyno (Kaišiadorių r.) piešinys. Nors kartografas jį perteikė

⁴⁷ LDK ir Kuršo kunigaikštystės pasienio žemėlapis, 1768, in: VUB RS, f. 23-9.

⁴⁸ Vilniaus bazilijonų Gudžių valdos atribojimo nuo Šumsko dominikonų Kuosinės žemių žemėlapis, 1641 (kopija, 1787), in: VUB RS, f. 23-39.

gana supaprastintai, bet kai kurie akcentai išskirti: vaizduojamas dviejų korpusų pastatas, iškilęs bažnyčios arba koplyčios bokštas⁴⁹ [23 il.]. Kartais kartografiškai pasistengdavo itin tiksliai pavaizduoti objektą ir jo architektūros subtilybes. Pavyzdžiui, 1779 m. Kauno–Vilniaus vieškelio žemėlapyje nupieštas Pažaislio vienuolynas⁵⁰ [24 il.].

Smuklė

LDK rankraštiniame kartografijoje dažnai vaizduotos smuklės šalia kelių, tiltų, kaimuose ir miesteliuose⁵¹ [25, 26, 27 il.]. Kartografų dėmesį veikiausiai suponavo tai, kad jos buvo svarbios lokalių bendruomenių komunikavimo vietos. Jose ne tik vartoti svaigalai, bet tai buvo ir

⁴⁹ Paparčių (Kaišiadorių r.) dominikonų vienuolyno žemių valdų žemėlapis, XVIII a. pab., in: VUB RS, f. 23-32.

⁵⁰ Pažaislio vienuolyno ir jo apylinkių žemėlapis, 1779, in: LVIA SA, Nr. 3939, l. 370.

⁵¹ Vilniaus jėzuitų valdų Maišiagalos apylinkėse žemėlapis, 1690, in: VUB RS, f. 13-81; 1767–1768 m. Kražių kolegijoje užrašyti aritmetikos ir geometrijos kurso konspektai, 1767–1768, in: VUB RS, f. 3-681; Pažaislio vienuolyno ir jo apylinkių žemėlapis, 1779, in: LVIA SA, Nr. 3939, l. 370.

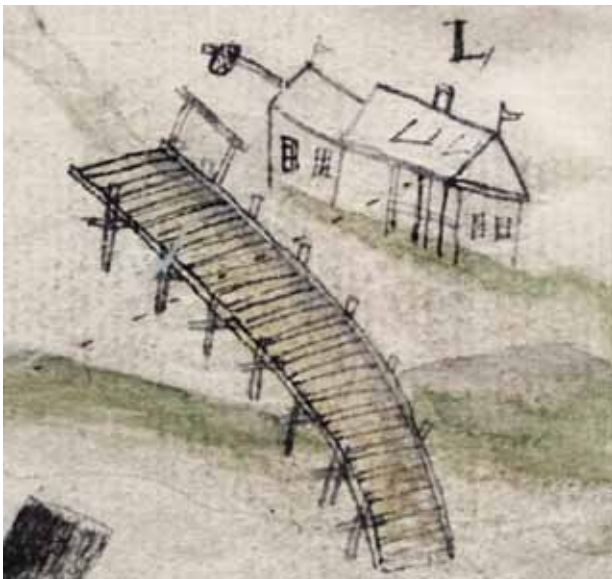
24. Pažaislio vienuolynas ir Švč. Mergelės Marijos apsilankymo pas Elžbietą bažnyčia, 1779, in: LVIA SA, Nr. 3939, l. 370

Pažaislis monastery and the Church of the Visitation of the Blessed Virgin Mary to Elizabeth, 1779

25. Vilniaus jėzuitams priklausiusi smuklė Maišiagalos (Vilniaus r.) apylinkių žemėlapyje, 1690, in: VUB RS, f. 13-81

Inn that belonged to the Vilnius Jesuits on the map of Maišiagala environs (Vilnius district), 1690

26. XVIII a. smuklė, iliustracija 1767 m. Kražių kolegijoje užrašytuose aritmetikos ir geometrijos kurso konspektuose, in: VUB RS, f. 3-681

Eighteenth-century inn, illustration in the arithmetic and geometry notes made in the Kražiai college in 1767

27. Smuklė netoli Pažaislio vienuolyno Kauno–Vilniaus vieškelio žemėlapyje, 1779, in: LVIA SA, Nr. 3939, l. 370

Inn at the Pažaislis monastery on the map of the Kaunas–Vilnius road, 1779

prekybinių sandorių vieta, kur sudarius susitarimą būdavo išgeriamos vadinamosios „magaryčios“. Be to, smuklėse užuovėją ir poilsį rasdavo keliautojai. Vietos bendruomenėms tai buvo gerai žinomi objektai. Dažniausiai pastato išvaizda mažai kuo skirdavosi nuo paprastos trobos, nors kartais jų pasitaikydavo ir įmantresnių⁵².

Bendra kartografinių šaltinių duomenų visuma rodo, kad juose fiksuota unikali ir originali medžiaga. Ši ikonografija smarkiai papildė rašytinių šaltinių duomenis, ypač kalbant apie medinę architektūrą ir urbanistinį kraštovaizdį LDK provincijose.

IŠVADOS

Pristatyti LDK rankraščiniai kartografijos šaltiniai, kuriuose fiksuoti architektūros objektai ir urbanistikos raida. Jie gali smarkiai pasitarnauti studijuojant architektūros istoriją.

XVI–XIX a. LDK rankraščiniai kartografiniai dokumentai atsirado praktiniais tikslais. Gyventojai taip dokumentuodavo nekilnojamąjį turtą, fiksavo žemėvaldą, dvarus. Nuo XVII a. rengti urbanistiniai žemėlapiai ir planai, atspindėję miestų bei miestelių išplanavimą. Šiai grupei artimi ir vienuolynų kompleksų brėžiniai, nes juose atsispindi urbanistinė aplinka. Po paskutiniojo ATR padalijimo XIX a. Rusijos imperijoje norėta administriškai suvienodinti kraštą, dėl to biurokratinėje aplinkoje parengta daug buvusios LDK miestų žemėlapių.

XVI–XVII a. rankraščinius LDK žemėlapius ir planus braižė savamoksliai matininkai, išimtiniais atvejais – samdyti užsienio kartografai. XVIII a. valstybės žemės teismuose dirbo paskirti matininkai, turėję atitinkamą išsilavinimą. Jų žinios tikrintos LDK vyriausiojoje mokykloje – Vilniaus universitete, buvo išduodami specialūs pažymėjimai, leidę verstis šia profesija. Dalį rankraštinių žemėlapių parengė išsilavinę vienuoliai arba dvasininkai, kurie dėstė šį mokslą kolegijose. XIX a. pirmaisiais dešimtmečiais, po paskutiniojo ATR padalijimo, dalis geometrų ir kartografų kurį laiką tęsė veiklą.

⁵² Źr. Bohdan Baranowski, *Polska karczma, restauracja, kawiarnia*, Wrocław: Ossolineum, 1979.

LDK rankraščiniai kartografiniai šaltiniai fiksuoja miestų raidos dinamiką. Juose regimas istorinis krašto-vaizdis, amžininkų perteikta lokalinė urbanistinė visu-ma. Tai leidžia numatyti krašto apgyvendinimo laipsnį, dvarų, kaimų, smuklių išsidėstymą. Šaltiniai itin pasitar-nauja įvairių sričių specialistams lokalizuojant praeityje egzistavusius objektus, leidžia ieškoti jų pėdsakų.

Kartografiniuose šaltiniuose autoriai gana realistiškai piešdavo architektūros objektus: dvarų kompleksus, dva-rų gyvenamuosius namus, kaimus ir jų sodybas, malū-nus, sakralinius pastatus ir kita. Daugeliu atvejų atkreip-tas dėmesys į pastatų architektūros smulkmenas. Todėl šie vizualūs duomenys, susieti su rašytiniais šaltiniais, architektūros istorijos studijų metu leidžia daryti kur kas išsamesnes išvadas.

Gauta 2016 08 19

ŠALTINIAI

Medilo altarijai priklausiusio Siniakovo palivarko ir Mankovi-čių dvaro ribų brėžinys, 1628, in: VUB RS, f. 5-F124-31413_1.

Vilniaus bazilijonų Gudžių valdos atribojimo nuo Šumsko dominikonų Kuosinės žemių žemėlapis, 1641 (kopija, 1787), in: VUB RS, f. 23-39.

Medekšių dvaro (Kėdainių r.) planas 1685 m. inventoriuje, in: VUB RS, f. 4-(A 217) 17148-17150.

Vilniaus jėzuitų valdų Maišiagalos apylinkėse žemėlapis, 1690, in: VUB RS, f. 13-81.

Baisogalos ir Čelkių dvarų žemių žemėlapis, 1753, in: VUB RS, f. 23-2.

Pavliušų palivarko, Pavliušų, Miževičių kaimų žemių ribų žemėlapis, 1760, in: VUB RS, f. 23-77.

Kražių kolegijoje užrašyti aritmetikos ir geometrijos kurso konspektai, 1767–1768, in: VUB RS, f. 3

LDK ir Kuršo kunigaikštystės pasienio žemėlapis, 1768, in: VUB RS, f. 23-9.

LDK Nesvyžiaus apylinkių žemėlapis, 1768, in: VUB RS, f. 23-214.

Kirsnos dvaro Gardino paviete planas, 1777, in: LVIA SA, Nr. 4565, l. 22.

Pažaislio vienuolyno ir jo apylinkių žemėlapis, 1779, in: LVIA SA, Nr. 3939, l. 370.

Vilniaus bernardinų vienuolyno planas, 1799, in: VUB RS, f. 23-57_1-8.

Troškūnų miestelio ir aplinkinių žemių planas, 1800, in: VUB RS, f. 23-50.

Vilniaus bernardinų vienuolyno planas, 1800, in: VUB RS, f. 23-58_1-7.

Troškūnų (Anykčių r.) dvaro planas, 1801, in: VUB RS, f. 23-49.

LDK Goniondo dvaro Palenkėje žemėlapis, XVI a., in: VUB RS, f. 23-131.

LDK Palenkės žemėlapis, XVI a., in: VUB RS, f. 23-135.

Vilniaus bazilijonų Gudžių ir Šumsko dominikonų Kuosinės valdų atribojimo žemėlapis, XVIII a. antra pusė, in: VUB RS, f. 23-40.

Paparčių (Kaišiadorių r.) dominikonų vienuolyno žemių valdų žemėlapis, XVIII a. pab., in: VUB RS, f. 23-32.

Guostagalio kaimo (Pakruojo r.) valdų brėžinys, XIX a. pirma pusė, in: VUB RS, f. 8-381.

Kartografiniai dokumentai, in: LVIA, f. 525.

Kartografiniai dokumentai, in: Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 229.

LDK rusėniškų teritorijų žemėlapis, 1701, in: Российский государственный архив древних актов, опис 1, Витебская губерния Nr. 1.

Kraštas ir žmonės. Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašai (XIV–XIX a.), parengė Juozas Jurginis, Algirdas Šidlauskas, Vilnius: Mokslas, 1983.

Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstas senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis, t. 2, d. 1, parengė Stanislovas Lazutka, Irena Valikonytė, Edvardas Gudavičius ir kt., Vilnius: Mintis, 1991.

LITERATŪRA

Baliulytė Indrė, „Musninkų (Musninkėlių) buvusio dvaro raida, arba Musninkėlių II dvaro susiformavimas“, in: *Kultūros paminklai*, Vilnius: Savastis, 2013, Nr. 17, p. 74–81.

Baranowski Bohdan, *Polska karczma, restauracja, kawiarnia*, Wrocław: Ossolineum, 1979.

- Baranowski Bohdan, *Polskie młynarstwo*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, 1977.
- Buczek Karol, *Dzieje kartografii Polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1963.
- Butkevičius Izidorius, *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos*, Vilnius: Mintis, 1971.
- Butvilaitė Rasa, *Architektūros studijos Vilniaus universitete 1773–1832 metais*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009.
- Chomskis Vaclovas, *1613 m. Lietuvos žemėlapis. Jo analizė ir vertinimas Lietuvos kartografinio vaizdo raidoje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004.
- Dambrauskaitė Neringa, *Bajorų namų ūkis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a.: Magistro darbas*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2012 (saugoma: Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Senovės ir viduramžių istorijos katedroje).
- Drozd Zofia, „Miernicy po pomiarze włócznej w Wielkim Księstwie Litewskim w Drugiej połowie XVI wieku“, in: *Lituanio–Slavica Posnaniensia*, t. 13, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2008, p. 37–68.
- Gliožaitis Algirdas, „Lietuvos administracinis skirstymas XIX ir XX a. Rusijos žemėlapiuose“, in: *Geodezija ir kartografija*, Vilnius: Technika, 2006, t. 32, Nr. 3, p. 1–7.
- Internetinė prieiga: *Troškūnų dvaras*, [interaktyvus], [žiūrėta 2016-07-13], http://www.grazitumano.lt/wiki/index.php/Tro%C5%A1k%C5%ABn%C5%B3_dvaras.
- Jablonskis Konstantinas, *Istorija ir jos šaltiniai*, sudarė ir spaudai paruošė Vytautas Merkys, Vilnius: Mokslas, 1979.
- Jegelevičius Sigitas, „Aneksuotos Lietuvos valdymas Rusijos imperijoje“, in: *Lietuvos vidaus reikalų istorija*, Vilnius: Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerija, 2008, p. 124–141.
- Jogėla Vytautas, Meilus Elmantas, Pugačiauskas Virgilijus, *Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV a. – XX a. pradžia)*, Vilnius: Diemedis, 2008.
- Kačinskaitė Indrė, „LDK barokinio dvaro sodyba: istorinio vaizdo retrospekcija“, in: *Kultūros paminklai*, Vilnius: Savastis, 2015, Nr. 19, p. 35–56.
- Karvelis Deimantas, *Radvilų Biržų kunigaikštystės visuomenė ir jos komunikacija 1589–1655 m.: Daktaro disertacija*, Vytauto Didžiojo universitetas, Humanitariniai mokslai, Istorija (05H), Kaunas, 2009 (saugoma: LNB RS f. 132-478).
- Karvelytė-Balbierienė Vilma, „Kruonio miestelio urbanistikos ir architektūros paveldo tyrimai“, in: *Kultūros paminklai*, Vilnius: Savastis, 2009, Nr. 14, p. 60–81.
- Kiaupa Zigmantas, *Lietuvos istorija. Trumpasis XVIII amžius (1733–1795 m.)*, t. 7, d. 1, Vilnius: Baltos lankos, 2012.
- Kivelson Valerie, *Cartographies of Tsardom. The Land and its meanings in seventeenth century Russia*, London: Cornell University Press, 2006.
- Lietuvos centrinio valstybinio istorijos archyvo fondų žinynas*, Vilnius: Mokslas, 1990.
- Lietuvos XVII–XIX a. pradžios ikonografijos ir kartografijos šaltiniai Švedijoje*, parengė Ernestas Vasiliauskas, Gintautas Zabiela, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2013.
- Łopatecki Karol, Walczak Wojciech, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, t. 1–2, Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2011.
- Lukšionytė-Tolvaišienė Nijolė, „Nauji duomenys apie Kauno vienuolynų pastatus“, in: *Kultūros paminklai*, Vilnius: Savastis, 2001, Nr. 8, p. 184–190.
- Matusas Jonas, „Stiklas Lietuvos senovėje“, in: *Tautos praeitis*, t. 1, kn. 4, Chicago, 1962, p. 595–604.
- Milius Vacys, „Žemaitijos vandens malūnai“, in: *Lietuvos etnologija*, t. 2: *Amatas ir kūryba*, sudarė Vacys Milius, Janina Morkūnienė, Irma Šidiškienė, Vilnius: Pradai, 1997.
- Miškinis Algimantas, Baliulis Algirdas, „Lietuvos miestų planai iki 1800 m.“, in: *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Urbanistika ir rajoninis planavimas*, t. 13, Vilnius: Mokslas, 1986, p. 98–141.
- Miškinis Algimantas, *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės*, t. 1: *Užnemunės miestai ir miesteliai*, Vilnius: Savastis, 1999.
- Miškinis Algimantas, *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės*, t. 2: *Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai*, kn. I, Vilnius: Savastis, 2002.
- Miškinis Algimantas, *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės*, t. 2: *Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai*, kn. II, Vilnius: Savastis, 2005.
- Miškinis Algimantas, *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės*, t. 3: *Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai*, kn. I, Vilnius: Savastis, 2004.

- Miškinis Algimantas, *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės*, t. 3: *Vakary Lietuvos miestai ir miesteliai*, kn. II, Vilnius: Savastis, 2007.
- Miškinis Algimantas, *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės*, t. 4: *Vidurio Lietuvos miestai ir miesteliai*, Vilnius: Savastis, 2009.
- Ochmański Jerzy, „W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku“, in: *Studia historica. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958, p. 229–294.
- Petrauskas Zenonas, „Lietuvos valdymo reorganizavimas 1794–1797 metais“, in: *Teisinių institutų raida Lietuvoje XIV–XIX*, ser. *Teisės istorijos studijos 2*, Vilnius: Mintis, 1981, p. 58–64.
- Prascevičiūtė Laura, *Valakų reformos paveldas: tyrimų ir apsaugos problemos*: Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, Humanitariniai mokslai, Istorija (05 H), Vilnius, 2013 (saugoma: LNB RS, f. 132-6758).
- Puodžiukienė Dalė, „Istoriniai šaltiniai XVI a. – XX a. pradžios medinės dvarų sodybų architektūros tyrinėjimuose“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vilnius, 2009, t. 55: *Lietuvos dvarai: kultūros paveldo tyrinėjimai*, p. 77–101.
- Puodžiukienė Dalė, „Tradicinės architektūros ponų namų raida XVI–XVII amžiais“, in: *Liaudies kultūra*, Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2001, Nr. 3 (78), p. 8–17.
- Ragauskienė Raimonda, *Dingę istorijoje. XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos privatūs archyvai*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2016.
- Ragauskienė Raimonda, Karvelis Deimantas, *1645 m. Juzefo Naronovičiaus-Naronskio Biržų kunigaikštystės žemėlapis: Radvilų valdos istorija ir kartografija*, Vilnius: Arlila, 1997.
- Sarcevičius Saulius, „Vaitkuškio rūmai“, in: *Kultūros paminklai*, Vilnius: Savastis, 1995, Nr. 2, p. 39–55.
- Sawicki Kazimierz, „Inżynier Józef Naronowicz-Naroński (1610–1678)“, in: *Przegląd geodezyjny*, Nr. 8 (R. 38), Warszawa: Wydawnictwo Czasopism i Książek Technicznych „Sigma“, 1960, p. 301–306.
- Šešelgis Kazys, Urbelis Mečislovas, *Maži padriki kaimai Lietuvos TSR nacionaliniame parke. Lietuvių liaudies architektūros paminklai*, t. 2, Vilnius: Mokslas, 1980.
- Vainilaitis Valdas, „XVI–XVII a. mediniai pastatai Lietuvos Respublikos Prezidentūros teritorijoje pagal archeologijos tyrimų duomenis“, in: *Kultūros paminklai*, Vilnius: Savastis, 2000, Nr. 7, p. 98–108.
- Vainilaitis Valdas, Valionienė Oksana, „Rekonstrukcijos šiuolaikinėje tradicinalistinėje architektūroje ir archeologijoje“, in: *Miestų praeitis*, t. 1, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2004, p. 81–124.
- Wood David, „Review: The History of Topographical Maps: Symbols, Pictures and Surveys. P. D. A. Harvey. Thames and Hudson, New York, 1980“, in: *Cartographica*, 17 (3), University of Toronto Press, 1980, p. 130–133.
- Woodward David, *The History of Cartography*, Vol. 3: *Cartography in the European Renaissance*, Part 2, Chicago: The University of Chicago Press, 2007.
- Zdanavičienė Aleksandra, *Troškūnai*, Troškūnai: Troškūnų žemiečių bendrija, 1996.
- Žvilgnis į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę iš paukščio skrydžio (*Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriaus fondai*). *Bird's-eye view of the Grand Duchy of Lithuania (Funds of the Manuscript Department of Vilnius University Library)*, parengė / prepared by Tomas Čelkis, Valentina Karpova-Čelkienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015.
- Леонтович Федор Иванович, „Сельские ремесленники в Литовско-Русском государстве“, in: *Варшавские университетские известия*, Варшава, 1897, t. 4, 5; 1898, t. 2, 3.
- Пичета Владимир Иванович, *Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве*, Москва: Издательство Академии наук СССР, 1958.
- Постников Алексей Владимирович, *Развитие картографии и вопросы использования старых карт*, Москва: Наука, 1985.

HISTORICAL CARTOGRAPHY: A HISTORICAL SOURCE FOR URBAN PLANNING IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

Tomas Čelkis

KEYWORDS: Grand Duchy of Lithuania, cartography, historical cartography, architecture, townscape, urbanism.

SUMMARY

The article presents 16th–19th century manuscript cartographic documents of the Grand Duchy of Lithuania (hereafter referred to as the GDL) as historical sources, emphasizing their use in the research into urbanism and the history of architecture. These documents have still not been fully analysed by interdisciplinary researchers. Manuscript cartographic documents of the GDL were created for practical purposes: local inhabitants needed to document their real estate, landholdings and manors across the country. Urban maps and plans began to be prepared in the 17th century. In some cases, they represented the structure of a town or its part, whereas in other cases their object was a town and the landscape of its surroundings. A number of schemes and plans of monasteries, sometimes also featuring the surrounding areas, have been preserved. There the focus is on drawing the layout plan of the monastery and its environs, which at times also included its owned lands and adjacent territories. These sources are helpful in the studies of both local history and the history of architecture, especially when the drawings include parks. The majority of the former urban plans and maps of the GDL date back to the nineteenth-century period of the Russian Empire. Cartographic sources register the dynamics of urban development. Manor houses, villages, estates, folwarks, monasteries, towns, cities and other objects related to the urban structure were marked on the maps. These visual documents allow us to analyse

the density of the population and the local historical panorama. People perceived the geographic environment not only through their knowledge of the inhabited territories and connecting roads, but also by knowing where impenetrable forests, marshes, lakes and rivers were located. Graphic representation of buildings on maps shows the architectural features of manor houses, monastery complexes, villages etc. Together with the information from the manuscript sources, these visual data allow us to make more comprehensive conclusions during architectural research.